

Lipienek i Starogród – wyniki badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w 2018 roku

Bogusz Wasik – Marcin Wiewióra

Lipienek and Starogród – results of archeological and architectonic research carried out in 2018

Abstract: *The article presents results of research carried out in 2018 at Lipienek and Starogród Castles. New plans were created for Lipienek Castle based on geodetic measurement; research confirmed the existence of wood-clay fortifications on the site of the later castle. In Starogród, the site labeled as the third outer bailey was researched; however, findings showed that the site was actually the original town of Chelmnno.*

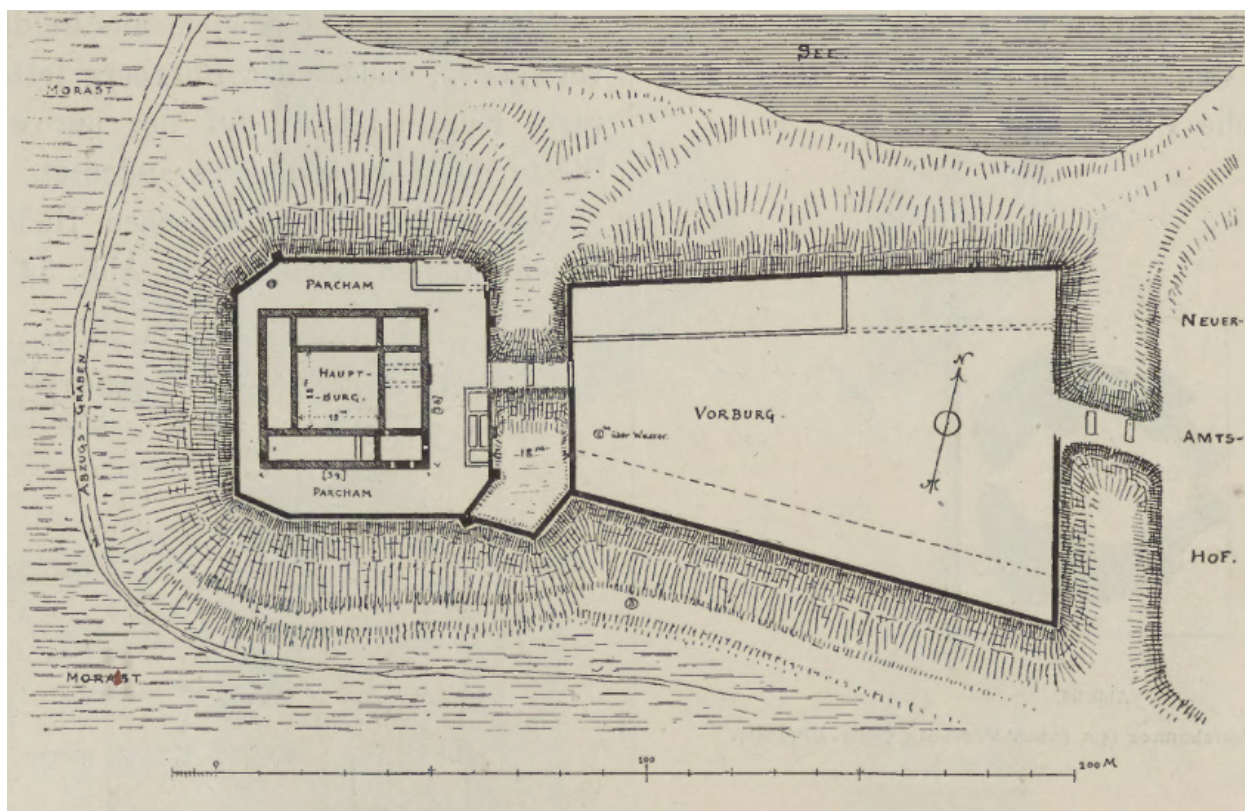
Keywords: *Lipienek – Starogród – Chelmnno – castle – Teutonic knights*

Realizowany od 2016 do 2018 roku projekt badawczy *Castra terrae culmensis* – na rubieży chrześcijańskiego świata¹ objął badania pięciu zamków z terenu historycznej ziemi chełmińskiej (por. Wasik – Wiewióra 2018). Ta historyczna ziemia leży w większości na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, w północno-środkowej Polsce. Historycznie leżała na południu późnośredniowiecznych i nowożytnych Prus i była kolebką państwa krzyżackiego nad Bałtykiem.

Lipienek

Dotychczasowy stan badań był bardzo ograniczony. Wiedza o wyglądzie zamku bazowała nadal przede wszystkim na opisie i planie wykonanym przez Conrada Steinbrechta z końca XIX wieku (Steinbrecht 1888, 25–26) (obr. 1). Stan ten uzupełniła wykonana niedawno analiza dokładnego opisu zamku z połowy XVI wieku oraz mniej precyzyjnych z połowy XVII i połowy XVIII wieku (Wasik 2013, 56–72). Wykonane w 1992 roku sondaże archeologiczne doprowadziły co prawda do odkrycia poziomego osadniczego z wczesnego średniowiecza na przedzamczu (Bojarski 1994, 99–102), nie wyjaśniły jednak, czy osadnictwo to wiązało się z obecnością grodu. Badania te nie wniosły ponadto żadnej wiedzy odnośnie wyglądu i dziejów zamku murowanego.

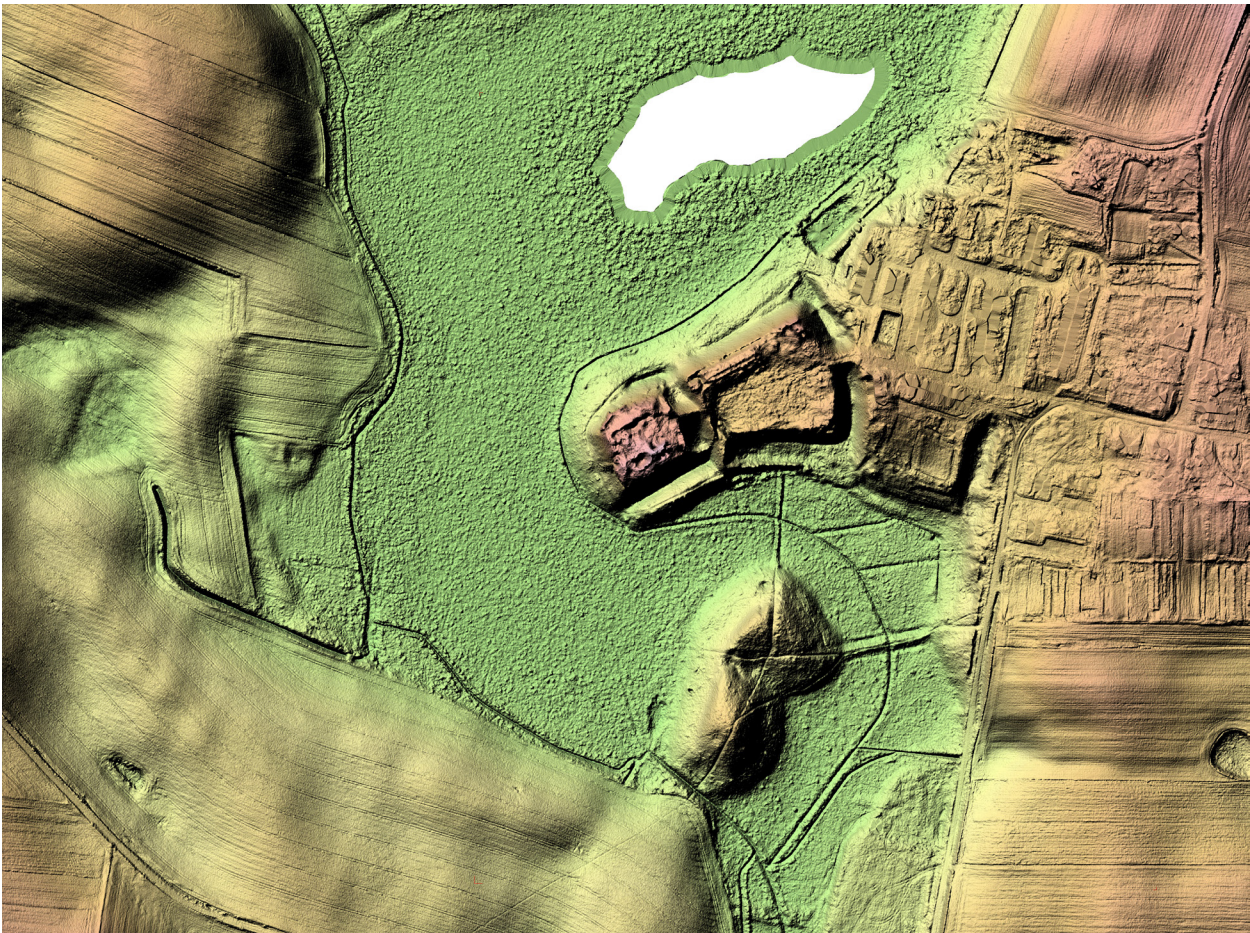
Pierwsza wzmianka o Lipienku pochodzi z 1277 roku. Wówczas to krzyżacką warownię oblegli i spalili Prusowie. Wydarzenie to nie mogło dotyczyć jednak jeszcze budowli murowanej, ale zamku drewniano-ziemnego (Torbus 1998, 472; Wasik 2013, 53). Nie było dotąd jednak jasne czy, czy zamek murowany zbudowano dokładnie w miejscu tego starszego obiektu. Wynikająca z ostatnich badań wiedza na temat praktyk budowlanych w krzyżackich Prusach, wskazywała

Obr. 1. Plan zamku w Lipienku według Conrada Steinbrechta (Steinbrecht 1888). – **Abb. 1.** Grundriss der Burg Lipienek nach Conrad Steinbrecht (Steinbrecht 1888).

bowiem, że zamki regularne (kasztel) budowano zazwyczaj w miejscu nowym, np. opodal starszej warowni drewniano-ziemnej (Wasik 2016, 25–32, 319; Wasik – Wiewióra 2015, 79–90). Od 1285 roku zamek w Lipienku był siedzibą komturów ziemi chełmińskiej (Józwiak 1997, 144). To właśnie w związku z umieszczeniem tu tego, najważniejszego w regionie urzędu, zbudowano zamek murowany. Był to więc jeden z najstarszych zamków kasztelowych na ziemi chełmińskiej i w państwie zakonnym. Musiał on być już w zasadzie ukończony (wraz z przedzamczami) w 1330 roku, kiedy był bezskutecznie oblegany przez wojska polskie (Torbus 1998, 131). W latach 30. XIV wieku zlikwidowano urząd komtura ziemi chełmińskiej i od około 1340 roku zamek w Lipienku stał się siedzibą wójtów (Józwiak 1997, 221). Po wojnie trzynastoletniej (1454–1466) zamek stał się siedzibą polskich starostów, którzy przebudowali go w połowie XVI wieku. Zniszczenie przyniosły walki podczas potopu szwedzkiego (1659), po czym zamek wysoki popadł w ruinę i został rozebrany. Przedzamcza były natomiast użytkowane jako zaplecze gospodarcze folwarku do 1. połowy XX wieku (Wasik 2013, 55–56; 2015, 22–23).

Zamek w Lipienku usytuowany był na półwyspie wcinającym się głęboko w przestrzeń jeziora (obr. 2). W najbardziej wysuniętym w jezioro miejscu usytuowany była zamek wysoki (dom konwentu), który stanowił czteroskrzydłowy kasztel, otoczony parchmem. Tą główną część zamku poprzedzało murowane przedzamcze I przed którym było jeszcze drewniano-ziemne przedzamcze II. Wszystkie człony rozdzielone były fosami. Przekopy te są w znacznej mierze nadal dobrze zachowane w terenie. Z murów przedzamcza I na powierzchni zachowały się miejscami nikielne relikty oraz piwnica jednego z budynków. Z zamku wysokiego najlepiej zachował się solidny mur parchamu² (obr. 3). Z kasztelu przetrwała jedna piwnica skrzydła południowego (obr. 4) i czytelne na powierzchni relikty niektórych murów. Dawne jezioro w przeważającej

Obr. 2. Mapa ukazująca położenie topograficzne zamku w Lipienku z czytelnym zasięgiem dawnego jeziora (numeryczny model terenu wg danych programu ISOK). – **Abb. 2.** Karte, die die topografische Lage des Schlosses in Lipienek mit der Ausdehnung des ehemaligen Sees zeigt (digitales Geländemodell gemäß Programmdaten ISOK).

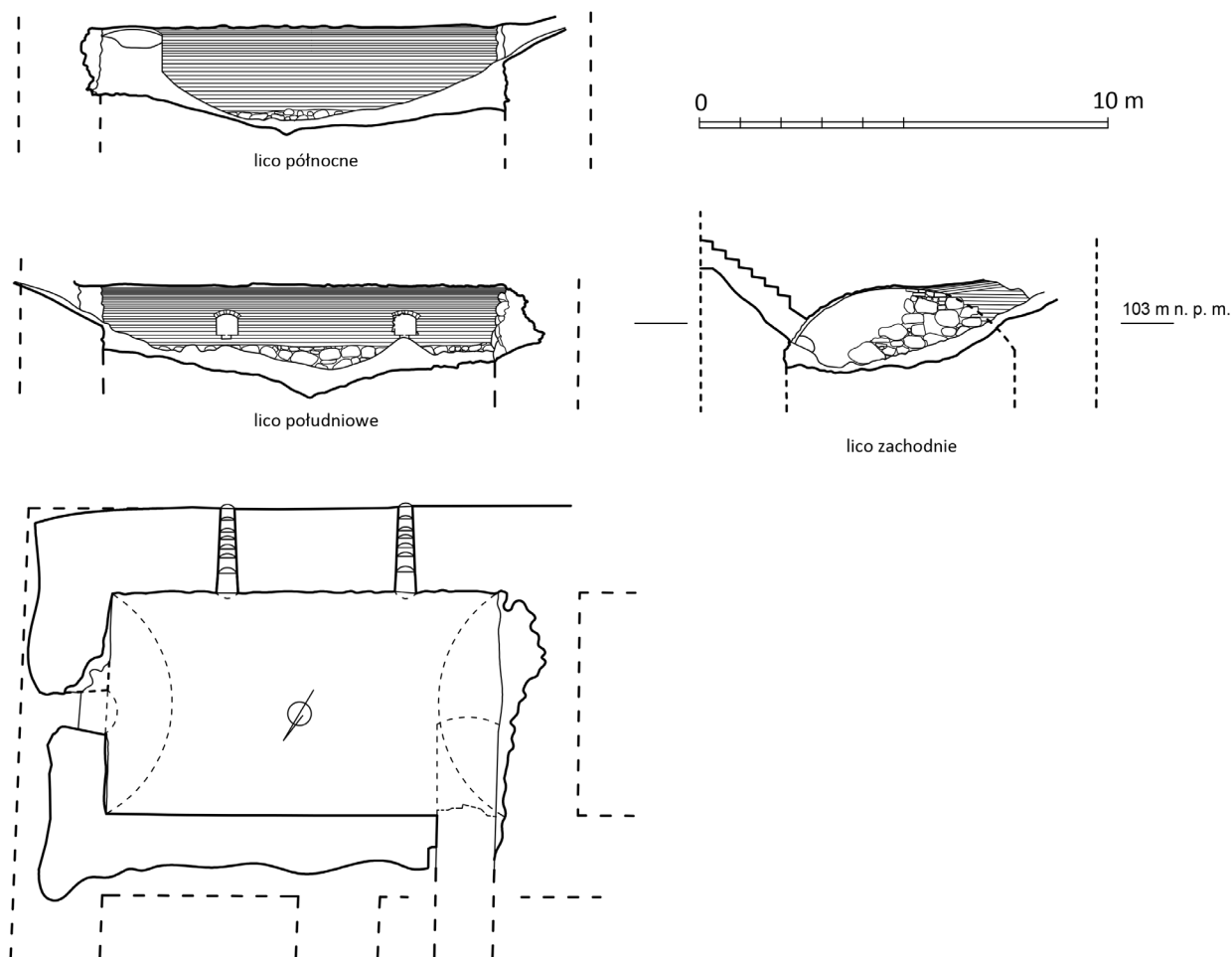
części przekształciło się w mokradła. Ruiny są w znacznym stopniu zarośnięte gęstą roślinnością, co uniemożliwiło przeprowadzenie udanych badań geofizycznych. Wykonane w latach 2016–2018 kilkoma metodami³ numeryczne modele terenu zamku i jego otoczenia wykazały natomiast dużą nieprecyzyjność, obowiązującego dotąd planu z końca XIX wieku (obr. 2, 5). W związku z tym jednym z ważnych celów badań terenowych przeprowadzonych w 2018 roku stało się namierzenie wszelkich dostępnych w terenie relikwów architektury bądź negatywów murów i sporządzenie nowego planu zamku.

Podczas badań wykonano 6 wykopów badawczych. Dwa nieduże sondáže (nr 2 i 6) oraz odwierty geologiczne, wykonano na wyspach położonych na południe od zamku. Te charakterystyczne formy terenowe brano pod uwagę jako także możliwe miejsca lokalizacji pierwotnej warowni drewniano-ziemnej (obr. 2). Odkrywki wykazały tam jednak brak osadnictwa i naturalną genezę wzniesień (Bogusz 2018a, 15–16, 2018b, 20–21; Wasik 2018a, 21–23). Wykopy sondażowe nr 3 i 4 zlokalizowano w północno-wschodnim rejonie domu konwentu (obr. 6), w celu odsłonięcia do pomiarów głębiej zalegających relikwów murów (Dołęgowska 2018a, 16–17; Wasik 2018c, 17–18). Najistotniejsze informacje o stratygrafii i przekształceniach terenu zamkowego wniosły natomiast wykopy nr 1 i 5. Niewielki sondaż nr 5 wyznaczono na wale ziemnym, osłaniającym zamek wysoki od południa, natomiast wykop nr 1 (największy z wykopów, mierzący 7×3 m) przeciął południowy parczam (Bogusz – Roman – Wasik 2018, 8–15; Dołęgowska 2018b, 19–20).

Obr. 3. Mur parchamu zamku w Lipienku – widok od południa. Fot. B. Wasik. – **Abb. 3.** Zwingermauer der Burg in Lipienek – Sicht von Süden. Foto B. Wasik.

W wyniku badań potwierdzono wczesnośredniowieczną metrykę osadnictwa na terenie późniejszego zamku. W wykopie nr 5, pod wałem, odsłonięto wczesnośredniowieczną warstwę osadniczą, w której zalegały fragmenty ceramiki, datowane na najpóźniej XI wiek. Najważniejsze okazało się jednak odkrycie w wykopie na parchamie. Okazało się bowiem, że pod nawarstwieniami nowożytnymi i późnośredniowiecznymi zalegają dobrze zachowane nawarstwienia wału ziemnego, splantowanego częściowo podczas budowy zamku murowanego (obr. 7). Ze względu na znaczną głębokość (4 m) i małą, zwężoną przestrzeń eksploracji wykop nie osiągnął poziomu nawarstwień naturalnych (calca). Poziom calca zadokumentowano jednak w odwiercie ok. 99,85 m n. p. m. (ok. 1,35 m poniżej dna wykopu badawczego). Tym samym stwierdzić można, że zachowało się ok. 2,6 m nawarstwień wału ziemnego. W niższych warstwach wału zalegała ceramika z X–XI wieku, datując jego budowę. Zauważyć należy, że w wypełnisku późnośredniowiecznego rowu budowlanego, przecinającego wał, odnotowano ponadto występowanie ceramiki jeszcze starszej bo datowanej na IX/X. Potwierdziły to wyniki badań próbek węgla pozyskanych z wału, które datowane są pomiędzy VIII i XI wiekiem (772AD (76.6%) 905AD i 917AD (18.8%) 967AD). W górnych poziomach wału odnotowano natomiast jedynie fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej (Bogusz – Roman – Wasik 2018, 13–14; Wasik 2018c, 43–44). Wynika z tego, że w miejscu późniejszego zamku w X–XI wieku wzniesiono gród, który zaadaptowali krzyżacy na swoją, wzmiankowaną w 1277 roku, warownię drewniano-ziemną, uzupełniając m.in. wał ziemny. Jest to istotne, gdyż jak wynika z obecnego stanu badań, w przeciwieństwie do starszych zamków nieregularnych z XIII wieku, zamki regularne (kasztele) w Prusach budowane były zazwyczaj w miejscu nowym (Wasik 2016, 25–32, 319; Wasik – Wiewióra 2015, 79–90).

Obr. 4. Piwnica wschodnia skrzydła południowego domu konwentu w Lipienku. Ryc. B. Wasik. – **Abb. 4.** Der östliche Keller im südlichen Konventhaus in Lipienek. Zeichnung B. Wasik.

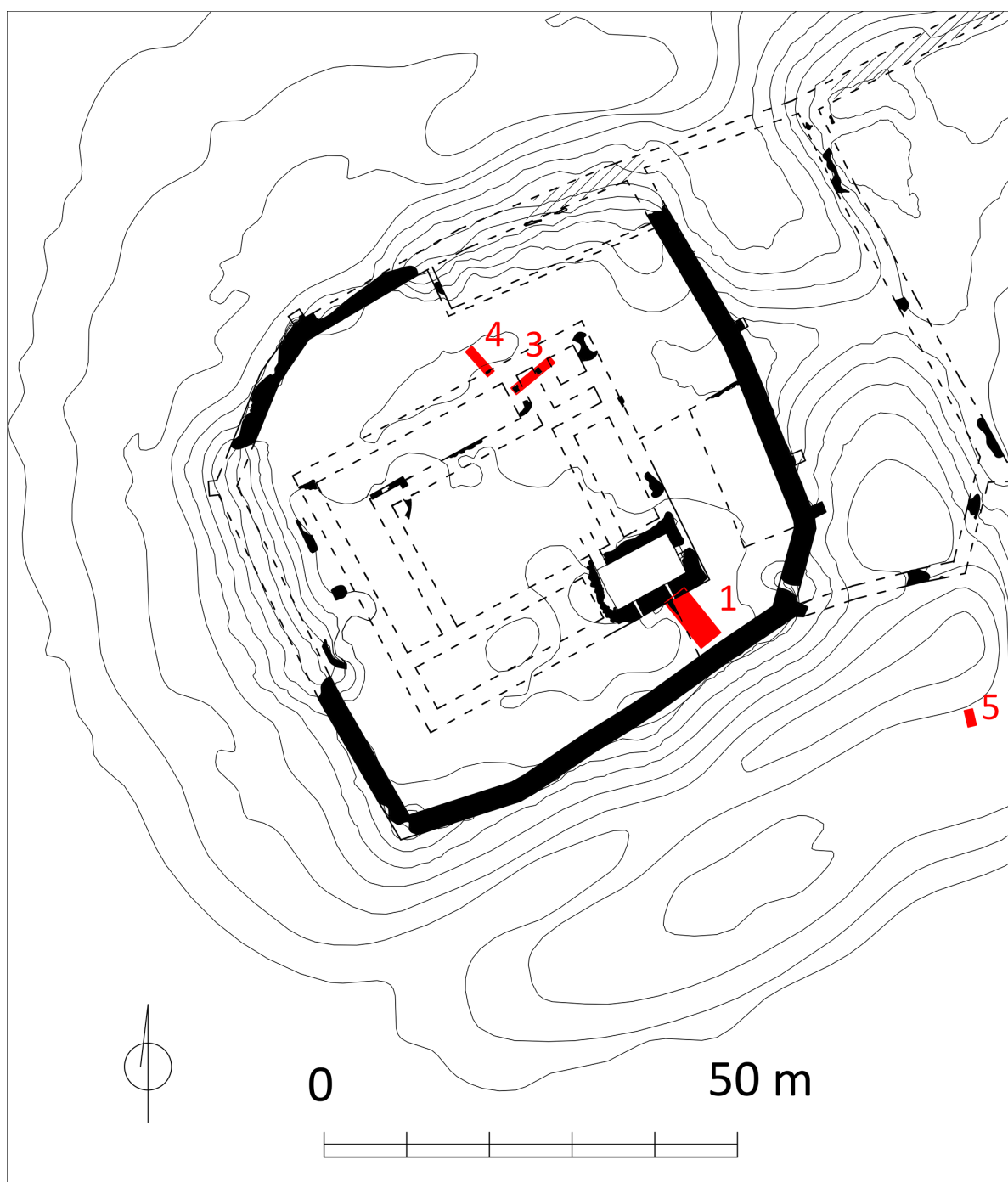
Jedynym dotąd jednoznacznie udowodnionym archeologicznie przykładem innego postępowania był zamek w Gdańsku wzniesiony na wczesnośredniowiecznym grodzie (Torbus 1998, 198).

Nowe pomiary umożliwiły doprecyzowanie rozmiarów domu konwentu (obr. 5–6, 8). Mierzył on ok. 35×38,5–39,7 m. Był to tym samym najmniejszy kasztel krzyżacki na ziemi chełmińskiej. Wjazd prowadził przez szycę bramną od wschodu. Rozmieszczenie funkcjonalne pomieszczeń w średniowieczu jest obecnie trudne do rekonstrukcji, gdyż opisany szczegółowo w latach 60. XVI wieku zamek był w znacznym stopniu przebudowany. Dom konwentu był podpiwniczony i posiadał dwie naziemne kondygnacje. W opisie nie odnotowano jednak obecności piwnicy pod skrzydłem zachodnim. W terenie obecnie brak także zagłębienia, które mogłoby wskazywać na jej obecność. Ślady takie zachowały się po piwnicach skrzydła północnego i południowego. Najlepiej zachowanym elementem domu konwentu jest wschodnia piwnica skrzydła południowego, mierząca około 5,5×9,5 m (obr. 4). Przykryta jest sklepieniem kolebkowym. Wejście do niej prowadziło z rogu dziedzińca, przez szycę piwniczną (luneta sklepienia piwnicy). Piwnice doświetlały trzy szybowe okna – dwa od południa i jedno (obecnie bardzo zniszczone) od wschodu. Poza tym z domu konwentu na powierzchni czytelne są nikielne relikty ścian i negatywy piwnic. Obserwacje wskazują jednak, że pod ziemią mury zamku zachowały się w znacznym stopniu. Na parterze skrzydła zachodniego mieściła się w XVI wieku kuchnia i piekarnia, których

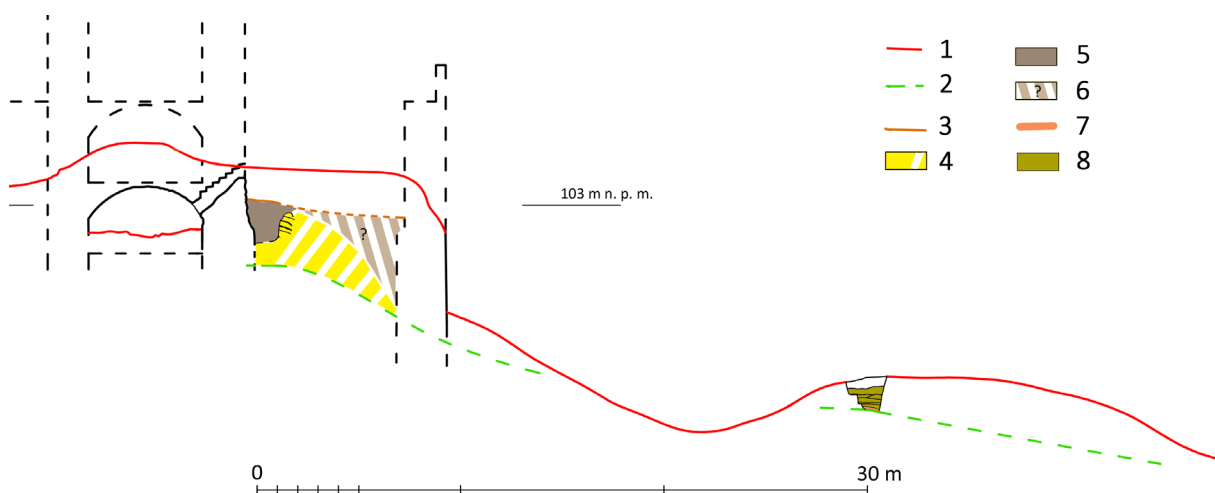
Obr. 5. Mapa numeryczna zamku wysokiego i przedzamcza I w Lipienku z naniesionymi relikami murów i rekonstrukcją ich przebiegu. Oprac. S. Tyszkowski, B. Wasik. – **Abb. 5.** Digitalmodell des Hochschlosses mit der Vorburg in Lipienek mit der Aufzeichnung des Mauerwerksverlaufs. Bearbeitet von S. Tyszkowski und B. Wasik.

lokalizacja najpewniej była kontynuacją stanu średniowiecznego. Główne pomieszczenia zamku lokowano na pierwszym piętrze. Ze względu na konieczność orientacji kaplicy wskazać można, że musiała ona zajmować wschodnią część skrzydła południowego. Jej ulokowanie w skrzydle północnym byłoby bowiem niedogodne ze względu na obecność bergfridu od wschodu. Tym samym skrzydło południowe było głównym skrzydłem zamkowym, mieszczącym obok kaplicy także refektarz. Co ciekawe, po nowożytnej przebudowie kaplicy na zamku wysokim już nie było. Likwidacja pokrzyżackiej kaplicy nie była typowym postępowaniem na zamkach starostów polskich. Wskazanie natomiast lokalizacji dormitorium i gdaniska jest obecnie niemożliwe. Można jedynie zawęzić obszar ich umiejscowienia do skrzydła północnego lub zachodniego. Według szesnastowiecznego opisu komunikację między pomieszczeniami zapewniały murowane i sklepione krużganki, opasujące dziedziniec. Nie ma jednak pewności, czy w tej postaci wzniesione one zostały już w średniowieczu, czy może podczas gruntownej renesansowej przebudowy murowanymi zastąpiono starsze – drewniane. Północno-wschodni narożnik domu konwentu zajmowała wieża główna (obr. 8–9). Obecne badania dostarczyły dalszych argumentów, dowodzących, że był to bergfrid o analogicznej formie jak niezrealizowana wieża zamku w Golubiu. Nowe pomiary wskazały błędy w starych planach tej części kasztelu (obr. 1) – przestrzeń w północno-zachodnim narożniku domu konwentu była większa. W sondażu nr 4 odsłonięto

Obr. 6. Zamek wysoki w Lipienku z znaczeniem rozmieszczenia wykopów badawczych z 2018 roku. Ryc. B. Wasik. – **Abb. 6.** Hochschloss in Lipienek mit der Aufzeichnung der archäologischen Sonden, die im Jahre 2018 ausgegrabt wurden. Zeichnung B. Wasik.

natomiast relikw ściany, który interpretować można jako zachodnią ścianę bergfridu. Tym samym wieża zajmowała narożnik obwodu i odseparowana była od skrzydła północnego i wschodniego wolną przestrzenią o szerokości około 2 m (Lustracja 1565, 186–189; Wasik 2013, 64–70; 2018c, 46–47). Jest to analogiczne rozwiązanie jak wspomniane z Golubia, a później, w większej skali, zastosowane także w Brodnicy i Człuchowie (por. Torbus 1998, 415, 627, 658–659; Wasik 2016, 277–278).

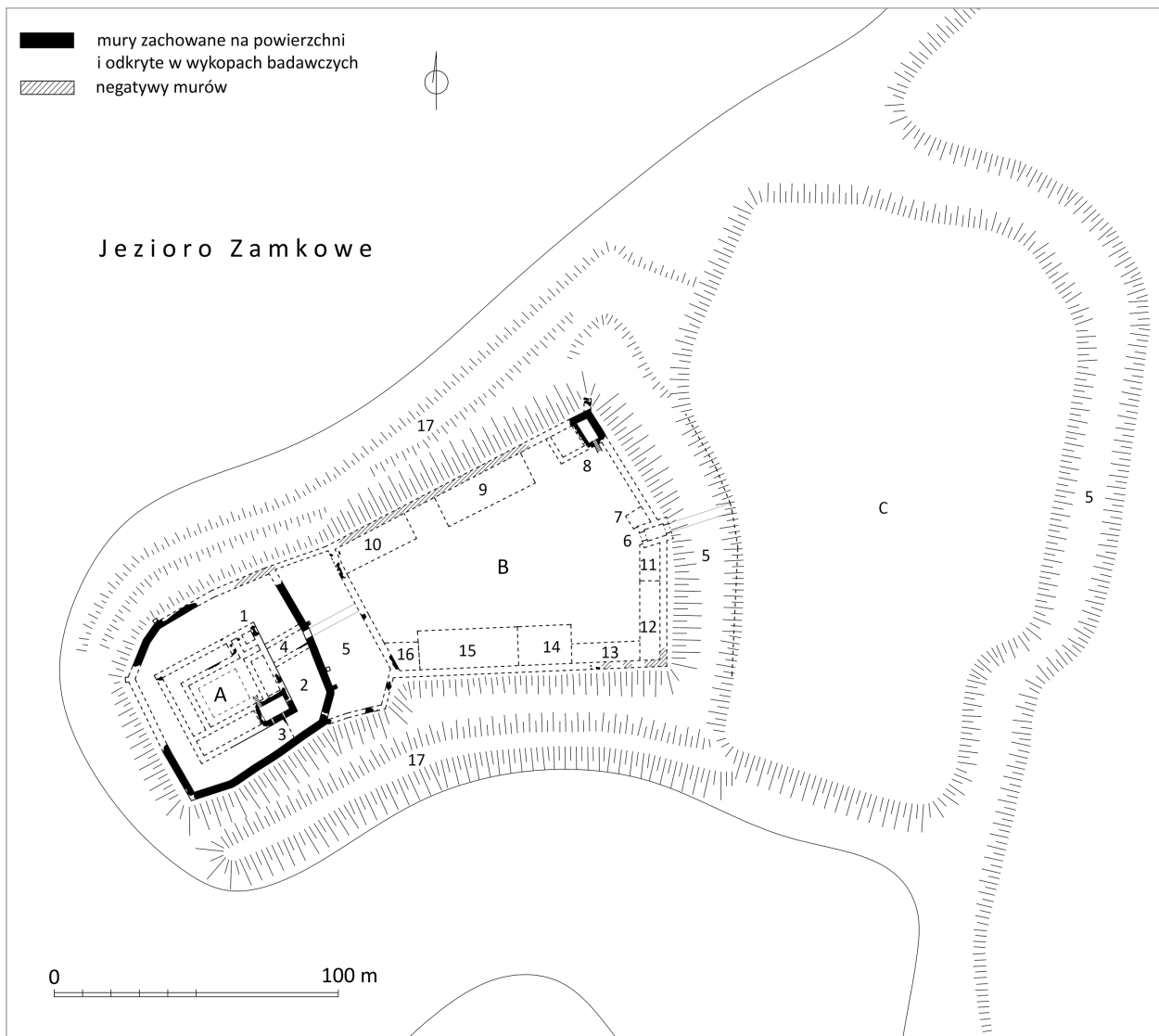

Obr. 7. Przekrój przez parcham południowy i sąsiedni wał ziemny (wykopy nr 1 i 5) z znaczeniem nasypów budowlanych: 1 – współczesny poziom terenu, 2 – poziom nawarstwień naturalnych, 3 – poziom parchamu po zbudowaniu, 4 – nawarstwienia wału ziemnego, 5 – rów budowlany przy kurtynie domu konwentu, 6 – nierozpoznany nasyp budowlany parchamu, 7 – poziom wczesnośredniowieczny pod wałem, 8 – nawarstwienia późnośredniowiecznego wału. Rys. B. Wasik. – **Abb. 7.** Durchschnitt durch den Zwinger und benachbarten Erdwall (Sonden 1 und 5) mit der Aufzeichnung der historischen Terrainniveaus: 1 – das heutige Terrainniveau, 2 – das natürliche Terrain, 3 – das ursprüngliche Zwinger-niveau, 4 – Aufschichtung des Erdwalles, 5 – Baugraben bei der Kurtine des Konvents, 6 – nicht erkannte Aufschüttung im Zwinger, 7 – frühmittelalterliches Terrainniveau, 8 – Aufschüttung des spätmittelalterlichen Erdwalles.

Dom konwentu otoczony był przez parcham. Całość obejmowała *plateau* o wymiarze około 63×66 m, a taras parchamu górował około 4–5 m nad poziom terenu u podnóża muru parchamu (obr. 8–9). Oddzielone od zamku wysoką fosą szerokości 18–22 m przedzamcze I miało plan nieregularnego pięcioboku. Od wschodu osłaniała je fosa szeroka na ok. 27 m. Od tej strony znajdowała się wieża bramna. W obrębie murów obronnych w XVI wieku stały liczne budynki gospodarcze, jak stajnie i obory, zbudowane głównie w konstrukcji fachszybowej. Osłonięte kolejną fosą przedzamcze II nie miało natomiast murowanych fortyfikacji. W jego obrębie stały fachszybowe budynki gospodarcze (Wasik 2013, 57–64, 70; 2016, 283–284; 2018c, 45–46).

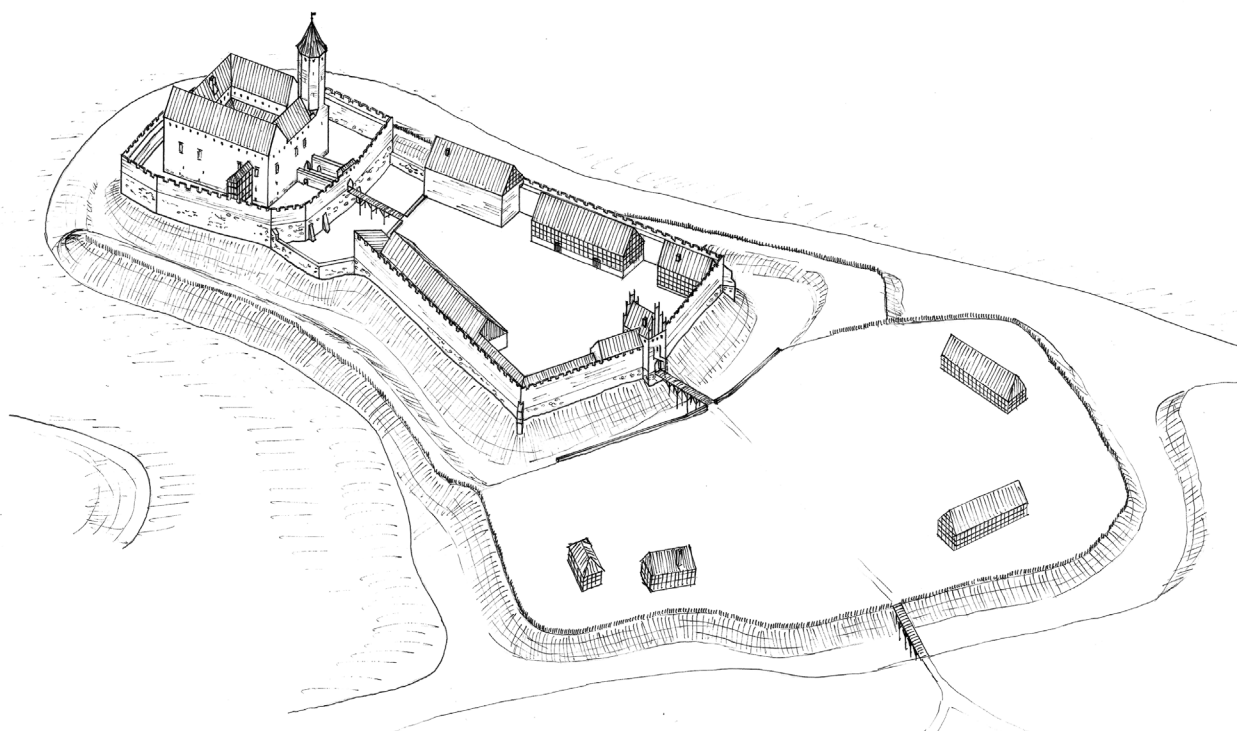
Analiza ukształtowania terenu wykazała, że zamek wysoki i przedzamcze I były osłonięte ponadto wałem ziemnym nie tylko od południa, jak dotąd sądzono, ale także od północy (obr. 2, 5, 8). W wykopie sondażowym założonym na południowym (lepiej zachowanym) wale potwierdzono późnośredniowieczną metrykę konstrukcji (obr. 7). Szczegółowa chronologia nie jest jednak pewna. Najpewniej datować go należy na okres od końca XIV do 1. ćwierci XV wieku, kiedy to wzmacniano fortyfikacje zamków w Prusach w związku ze stosowaniem broni palnej (Domańska 1971, 4–6).

Przeprowadzone w 2018 roku badania dostarczyły także nowych informacji odnośnie techniki budowy zamku. Ponieważ, jak się okazało, zamek w Lipienku posadowiono na miejscu warowni drewniano-ziemnej, to budowniczowie musieli dostosować standardowy dla kasztelów w Prusach sposób budowy, do zastanych warunków. Standardowo ściany kasztelowego domu konwentu posadawiano w głębokich na 1–1,5 m ciasnych rowach fundamentowych, a piwnice lokowano na poziomie zbliżonym do pierwotnego terenu (np. nieznacznie tylko zagłębiając). W efekcie tego ściany piwnic budowane były starannie z wolnej ręki. Następnie wykonywano nasypy podnoszące poziom terenu wokół skrzydeł (dziedziniec i parcham), w wyniku czego piwnica ulegała zagłębieniu (Wasik 2016, 67–68, 71, 94–114, 185–188, 192; Wasik – Wiewióra 2015, 79–85). Obecność starych wałów ziemnych na placu budowy w Lipienku utrudniała jednak

Obr. 8. Rekonstrukcja układu przestrzennego zamku według opisu z połowy XVI wieku: A – zamek wysoki, B – przedzamcze I, C – przedzamcze II, 1 – bergfrid, 2 – parcham, 3 – ganek, 4 – szyja brama, 5 – fosy, 6 – wieża brama, 7 – komora z kominem, 8 – dom służby, 9 – stajnia, 10 – kamienica, 11 – dwukondygnacyjny budynek, 12 – obora, 13 – obora (drewniana), 14 – obora (muruwana), 15 – stodoła, 16 – wozownia, 17 – wały ziemne. Rys. B. Wasik. – **Abb. 8.** Die Rekonstruktion der Schlossdisposition nach der beschreibung aus der Hälfte des 16. Jahrhunderts: A – Hochschloss, B – Vorburg I, C – Vorburg II, 1 – Bergfried, 2 – Zwinger, 3 – Galerie, 4 – Tor, 5 – Graben, 6 – Turmtor, 7 – Raum mit dem Kamin, 8 – Wachthaus, 9 – Ställe, 10 – Haus, 11 – zweistöckige Gebäude, 12 – Scheune, 13 – hölzerne Scheune, 14 – gemauerte Scheune, 15 – Scheune, 16 – Kutschenhaus, 17 – Erdwälle. Zeichnung B. Wasik.

takie postępowanie. Aby zastosować tę technikę konieczne było usunięcie części wału. Został on przynajmniej do połowy szerokości rozkopany – splantowany (obr. 7). Wykopano w tym celu w wale rów o głębokości ok. 2 m. Jego stromo opadająca krawędź odsunięta była o 1,5–2 m od lica ściany domu konwentu. Dno rowu było w miarę płaskie. Stwarzało to murarzom przestrzeń do pracy przy wznoszeniu kurtyny domu konwentu. Wykopany przez budowniczych rów nie osiągnął dna wału. Poniżej w odwiercie stwierdzono jeszcze ok. 1,15 m jego nawarstwień. Poniżej poziomu opisanego rowu fundament muru wykonano bez wątplenia, zgodnie ze standardami, w ciasnym rowie. Po wzniesieniu muru rów budowlany zasypano ok. 2 m nawarstwień piasku gliniastego. Zewnętrzne obrzeże parchamu nie było objęte eksploracją na głębokości zalegania

Obr. 9. Rekonstrukcja wyglądu zamku w połowie XVI wieku. Rys. B. Wasik. – **Abb. 9.** Die Rekonstruktionszeichnung des Aussehens des Schlosses in der Hälfte des 16. Jahrhunderts. Zeichnung B. Wasik.

interesujących nas tu nawarstwień, przez co układ poziomów może tam być rekonstruowany tylko w przybliżeniu. Układ warstw wału wskazuje, że mur parchamu posadowiono w rejonie podnóża zewnętrznego stoku. Trójkątną przestrzeń między stokiem wału a murem parchamu wypełniono bez wątpienia nasypem, wyrównującym poziom parchamu. Taras był w miarę płaski, jedynie bardzo łagodnie opadający na zewnątrz. Wskazuje na to zarówno zadokumentowany w wykopie nr 1 układ warstw demolacyjnych na nim zalegających, jak i poziom, na którym umieszczono w murze parchamu wschodniego kanał odprowadzający wodę z międzymurza. Tym samym widać w Lipienku wyraźne cechy typowej dla zamków regularnych techniki budowy, cechującej się m.in. wykonywaniem znacznych nasypów ziemnych na parchamach, przy jednoczesnym dostosowaniu tej techniki do zastanych, utrudnionych przez obecność wału, warunków placu budowy. Fundamenty i cokołowe partie murów zamku wzniesiono z kamienia (obr. 3, 10). Zarówno kamienne mury domu konwentu, jak i parchamu sięgały powyżej poziomu ziemnego tarasu parchamu. Wyżej mury wzniesiono z cegły. Odseparowanie partii ceglanej od ziemi zapewniało jej izolację – zabezpieczenie przed wilgocią. Ponadto w południowo-wschodniej części parchamu, w miejscu odspojonego lica i odsłoniętego rdzenia muru, dostrzegaliśmy negatyw pała o średnicy ok. 35–38 cm (kwadratowy o zaokrąglonych lub ściętych rogach) (obr. 11). Widocznych jest ok. 1,2 m wysokości negatywu (dół jest zasypany). Górna krawędź odpowiada poziomowi, na którym czytelne jest rozwarstwienie zaprawy (dwa poziomy różnokolorowej zaprawy rozdzielone są przybrudzona powierzchnią). Jest to najpewniej poziom odpowiadający końcowi prac sezonowych. Podobnych negatywów słupów nie stwierdzono w innych miejscach obwodu, gdzie rdzeń muru jest odsłonięty. Prawdopodobnie słup służył wzmocnieniu konstrukcji budowanego muru podczas jego tężenia (Wasik 2013, 62–64; 2018c, 37–39). Podobne konstrukcje (zazwyczaj poziome pale, tworzące nawet konstrukcję wieńcową) stwierdzono w trzynastowiecznych kamiennych kościołach na Śląsku (Kozaczewski 1995, 113). Odnośnie

Obr. 10. Partia fundamentowa i cokołowa ściany domu konwentu odsłonięta w wykopie nr 1. Fot. B. Wasik. – **Abb. 10.** Die in der Sonde Nr. 1 entdeckte Fundament- und Sockelpartie des Konventshausesmauerwerks. Foto B. Wasik.

Obr. 11. Negatyw słupa w rdzeniu muru parchamu. Fot. B. Wasik. – **Abb. 11.** Negativ nach einem Pfeiler in der Zwingermauer. Foto B. Wasik.

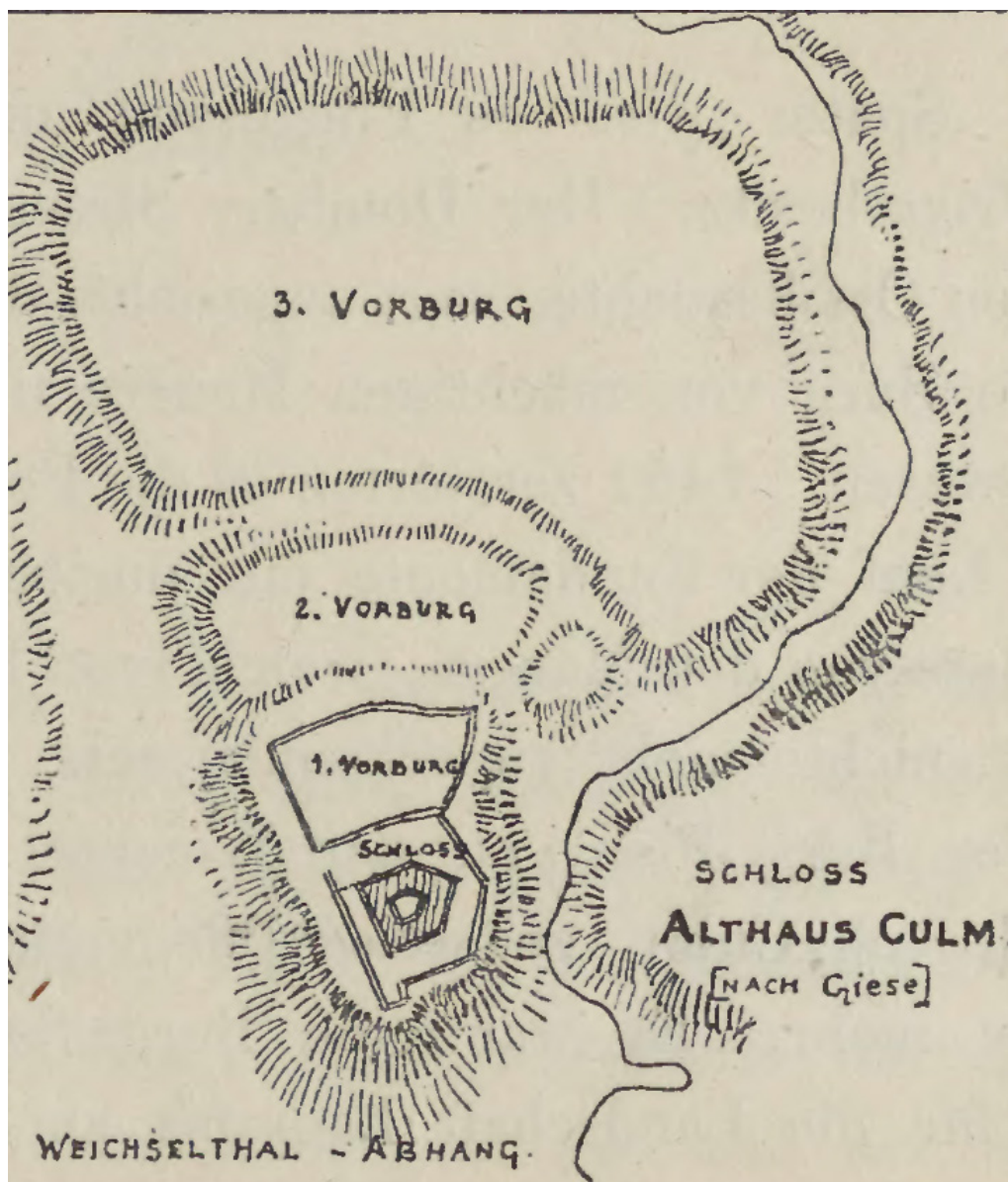
etapów budowy domu konwentu, analiza murów zachowanej piwnicy potwierdziła, że wzniesiono ją zgodnie ze standardowymi dla kaszteli w Prusach etapami, budując w pierwszej kolejności kurtynę obwodową, do której dowiązано w następnej kolejności od środka ściany skrzydeł (por. Wasik 2016, 322).

Starogród

Badania w Starogrodzie rozpoczęły się już w 2017 roku. Objęły wówczas zamek wysoki. Co tu istotne, dostarczyły dowodów, na słuszność słów kronikarza krzyżackiego Piotra z Dusburga, iż w Starogrodzie znajdował się zamek Chełmno (wówczas drewniano-ziemny), założony w 1232 roku przez Hermana Balka podczas wyprawy krzyżowej. Była to jedna z najstarszych warowni zakonu w Prusach (szerzej Wasik, Wiewióra 2018). Wyjaśnienie tej kwestii sprawiło, że tym bardziej intrygujące stało się rozwiązanie drugiej, wynikającej z przekazu kronikarskiego kwestii, a mianowicie pierwszej lokacji miasta Chełmna.

Chełmno było jednym z ważniejszych miast w średniowiecznych Prusach. Stanowiło jednak ośrodkiem wielokrotnie przenoszony (wliczając także osadę przedkolacyjną) i w obecnym miejscu zostało posadowione dopiero w połowie XIII wieku (Nowak 1968, 112). Pierwszy raz miasto lokowano i nadano mu prawa miejskie (wraz z Toruniem) wcześniej – w 1232/1233 roku⁴. Wystawiony w Chełmnie przywilej był szczególnie ważny, gdyż wykraczał poza zakres lokacji miejskiej i stał się podstawą prawa chełmińskiego, obejmującego Prusy. Natomiast Chełmno i Toruń były pierwszymi ośrodkami miejskimi lokowanymi w kształtowanym wówczas władztwie krzyżackim i stanowiły ważny czynnik wspomagający ugruntowanie nowego porządku (Czaja 2000, 47–49; Jasiński 1993, 97–105). Wedle wymienionej kroniki Piotra z Dusburga, Herman Balk miał, na terenie późniejszego Starogrodu, zbudować zarówno zamek, jak i miasto Chełmno (Piotr z Dusburga 2004, 49). Źródła historyczne są jednak niezgodne w kwestii translokacji miasta. Rysują się tu bowiem dwa poglądy. Według części obecnie przyjmowanego, bazującego na informacji zawartej w „Rocznikach Toruńskich” już w 1239 roku lokowano kolejne Chełmno na terenie Rybaków (przedmieścia współczesnego miasta), by w 1253 roku przenieść je w ostateczne – obecne miejsce (Jasiński 1982, 16; Annales 1866, 58). Natomiast według drugiej wersji, zgodnie z przekazem Piotra z Dusburga, miasto translokowano ze Starogrodu od razu na obecne miejsce w 1247 roku (Nowak 1987, 64; Piotr z Dusburga 2004, 83–84).

Lokalizacja pierwotnego ośrodka miejskiego, mimo długiej tradycji poszukiwań, była do niedawna niejasna i niepotwierdzona. Badaczom z końca XIX wieku znane były powyższe przekazy źródłowe, jednak podchodzili do nich z ostrożnością, wskazując ich niepewną wiarygodność. Nie negowali jednak pierwotnej lokacji Chełmna w Starogrodzie. Nie próbowali jednak wskazać dokładnego miejsca lokacji. Sytuację komplikował fakt, że, próbując pogodzić informacje odnośnie krzyżackiej lokacji Chełmna z obecnością przedkolacyjnego polskiego ośrodka kasztelańskiego, przyjmowali ich kontynuację w tym samym miejscu (Heise 1887, 27–28; Steinbrecht 1888, 14–15). W końcu lat 60. i na początku 70. XX wieku przeprowadzone zostały badania sondażowe w Starogrodzie jak i w Chełmnie, które miały rozwiązać problem lokalizacji zarówno wczesnośredniowiecznego ośrodka przedlokacyjnego, jak i rzucić nowe światło na problem translokacji. Zarówno w Starogrodzie, jak i Chełmnie nie stwierdzono wówczas osadnictwa, które można by łączyć z wczesnośredniowiecznym Chełmnom. Także w kwestii lokalizacji pierwszego miasta lokacyjnego nie wniosły one nowej wiedzy (Kola 1972, 104–109; 1974, 167–201). W tym samym czasie odkryto jednak, że wczesnośredniowieczna osada i gród Chełmno znajdują się na terenie obecnej wsi Kałdus, położonej między Starogrodem, a Chełmnom (Chudziak – Bojarski 2015, 85–86; Kola 1994, 85–93). Kwestia lokalizacji pierwszego miasta lokacyjnego z 1232/1233 roku pozostała jednak nierozwiązana. Sprawiało to, że pojawiały się głosy wręcz negujące

Obr. 12. Opublikowany przez Conrada Steinbrechta plan zamku w Starogrodzie według rysunku inżyniera Giese z lat 20. XIX wieku (Steinbrecht 1888). – *Abb. 12. Plan der Burg in Starogrod, publiziert von Conrad Steinbrecht nach der Unterlagen von Ingenieur Gies aus den 20er Jahren des 19. Jahrhunderts (Steinbrecht 1888).*

translokacje, wskazujące, że Chełmno od początku znajdowało się w obecnym miejscu (Mroczo 1974, 288–289).

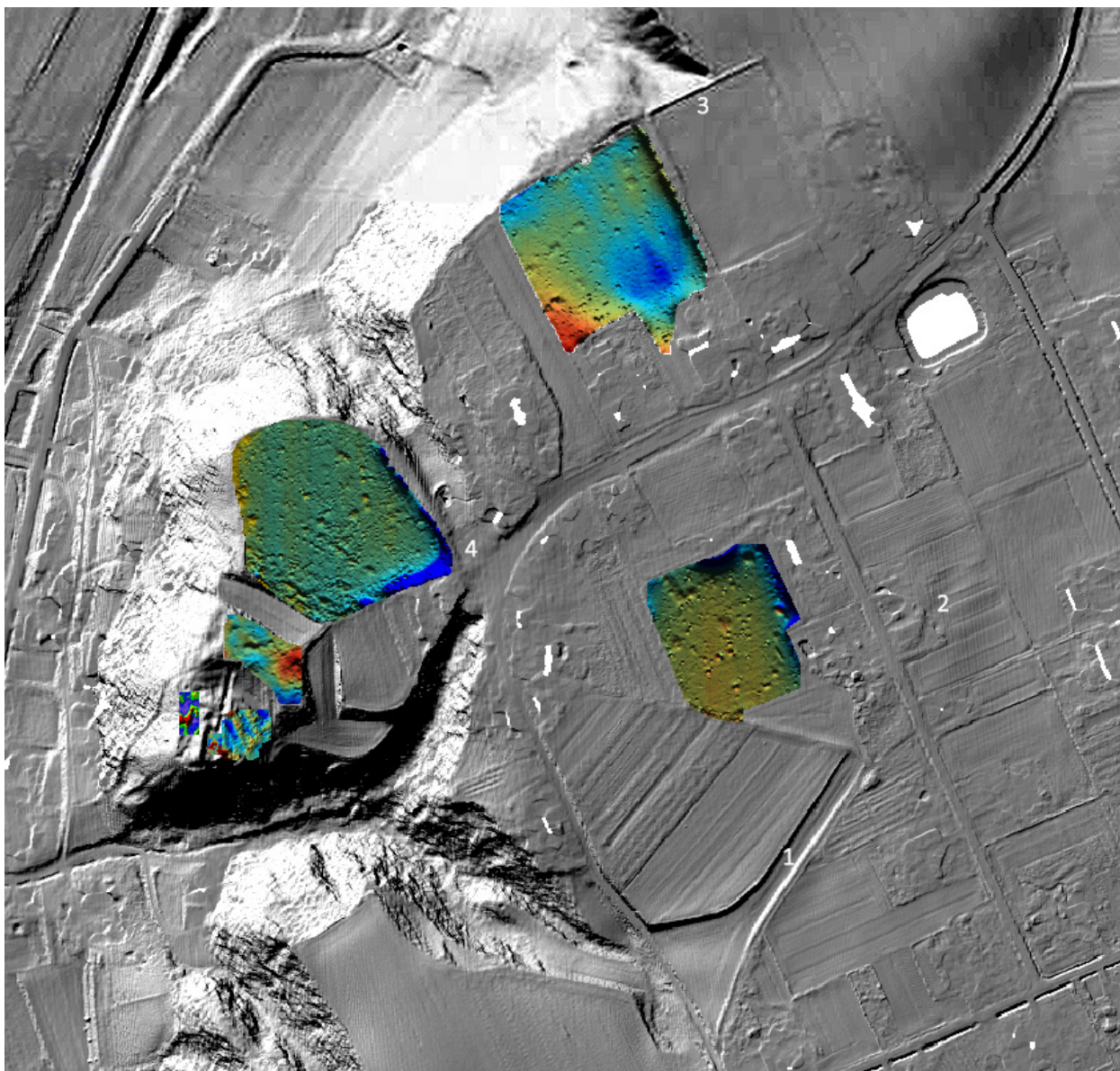
W tym miejscu należy poświęcić nieco uwagi zamkowi w Starogrodzie. Do niedawna wiedza, na temat rozebranej w końcu XVIII i początku XIX wieku budowli była enigmatyczna. Poza czytelnym w terenie układem fos przedzamczy i zamku wysokiego, jedynym źródłem ikonograficznym ukazującym formę zamku był plan, wykonany w latach 20. XIX wieku przez inżyniera Giese (obr. 12). Jego przerys opublikował Conrad Steinbrecht w 1888 roku (Steinbrecht 1888, 19). Szkic ten został wykonany jednak już po rozbiórce zamku, kiedy dostępne były jedynie jego pozostałości. Jest on ponadto mało precyzyjny, niewyskalowany i nie w pełni poprawnie oddaje proporcje głównych elementów. Jak się okazało nieprecyzyjność wymienionego planu z XIX wieku, a także jego interpretacja przez Conrada Steinbrechta, dość skutecznie skomplikowały próby

wskazania obszaru pierwszej lokacji miasta Chełmna. Badacz ten wskazał bowiem na owym szkicu, że zamek, poza głównym członem (zamkiem wysokim – domem konwentu), obejmował trzy przedzamcza. Piszący w tym samym okresie Johannes Heise nie był już tak jednoznaczny w interpretacji zaznaczonego przez Giesego, czwartego członu założenia, jako przedzamcza. Jego zdaniem był to obóz warowny krzyżowców (Heise 1887, 16–17). To wersja Steinbrechta przyjęła się jednak w literaturze⁵. Ponieważ jednak w terenie czytelne szczególnie dobrze są jedynie fosy położone na zachód od kościoła, rozgraniczające zamek wysoki i dwa przedzamcza, określenie lokalizacji, a tym bardziej zasięgu czwartego członu, sprawiało badaczom niejednokrotnie trudności. Jeżeli próbowano określić jego położenie, to wskazywano, że chodzi tu o bliżej niesprecyzowany teren wokół kościoła (Pabian – Rozynkowski 1997, 104), a czasem próbowano „zmieścić” trzy przedzamcza, w obrębie dwóch⁶. Wszyscy traktowali jednak ostatni człon jako przedzamcze. Jedynie Tomasz Torbus zwrócił uwagę na trzecie przedzamcze, jako na miejsce hipotetycznie przygotowane pod lokację miasta Chełmna (Torbus 1998, 70).

Właściwe rozpoznanie położenia i zasięgu czwartego członu założenia zamkowego z planu Giesego ułatwiły w znacznym stopniu powszechnie dostępne w ostatnich latach zdjęcia lotnicze i numeryczne hipsometryczne mapy terenu (LiDAR)⁷. Okazało się, że tzw. przedzamcze trzecie obejmuje znaczny obszar współczesnej wsi (obr. 13). Od południowego zachodu, zachodu i północy ograniczają je parowy i wysoka skarpa doliny Wisły oraz fosa przedzamcza II. Od wschodu i południa tzw. przedzamcze trzecie osłonięte było suchą fosą, której najbardziej obecnie czytelny odcinek znajduje się z tej ostatniej strony. Ma ona około 16–18 m szerokości, a jej dno jest płaskie i użytkowane jako pole uprawne. Znacznie słabiej czytelna jest na odcinku południowo-wschodnim (gdzie zakręca) i wschodnim, ale dostrzegalna jest na mapach hipsometrycznych LiDAR w postaci łagodnego zagłębienia. Natomiast odcinek północno-wschodni, przebiegający na północ od ulicy, po zachodniej stronie szkoły i dalej ku skarpie, istniał jeszcze w XX wieku, ale został zasypany podczas budowy boiska. Jest wyraźnie zaznaczony na wymienionych mapie Messtischblatt z 1906 roku. Na zdjęciach lotniczych⁸ rysuje się ponadto jego ślad w postaci wyróżnika wegetacyjnego na współczesnym boisku. Czytelne jest ponadto miejsce końca suchej fosy w postaci wklęsnięcia stoku na północnej skarpie doliny Wisły, tuż za wspomnianym boiskiem. Obszar tak wyznaczony jest wielki – obejmuje ponad 140 tys. m². Wzbudziło to uzasadnione wątpliwości, czy rzeczywiście należy go traktować jako część zamku (przedzamcze), gdyż normalnie przedzamcza zamków krzyżackich nie osiągały takich powierzchni. Wątpliwość tę podbudował fakt, że w źródłach pisanych przy zamku wymieniane są najwyżej dwa przedzamcza, a interesujący nas obszar zajmowała wieś z kościołem i folwark. Skłoniło to do wnioskowania, że trzeciego przedzamcza nie należy w rzeczywistości traktować jako takiego oraz części zamku, ale jako obszar pierwszej lokacji Chełmna, którego kontynuacją po translokacji była osada przyzamkowa – wieś (Wasik 2016, 268).

Weryfikację powyższych konkluzji umożliwiły badania, przeprowadzone w ramach projektu badawczego *Castra terrae culmensis* – na rubieży chrześcijańskiego świata. Skuteczne rozpoznanie terenu możliwe było w znacznej mierze dzięki badaniom geofizycznym, wykonanym w 2016 roku (Bogacki – Małkowski – Misiewicz 2016) (obr. 13). Efekty prospekcji powietrznej okazały się natomiast znikome. Przy wykorzystaniu ich wyników w 2018 roku przeprowadzone zostały badania archeologiczne na terenie tzw. trzeciego przedzamcza – interpretowanego obecnie jako miejsce lokacji pierwszego Chełmna. Dwa wykopy wytyczone zostały na ważniejszych wytypowanych anomaliami geofizycznych, a jeden nad stokiem fosy południowej (obr. 14).

W wykopie nad fosą (nr 8) odkryty został ślad po palisadzie (Przymorska-Sztuczka 2018, 19), a wykopie założonym w centralnej części wsi (nr 7) potwierdzone zostało, że wskazana anomalia to pozostałość podpiwniczego budynku z okresu pierwszej lokacji Chełmna (Cackowski 2018, 15–19). Najciekawsze i decydujące, w kwestii interpretacji tzw. trzeciego przedzamcza, jako

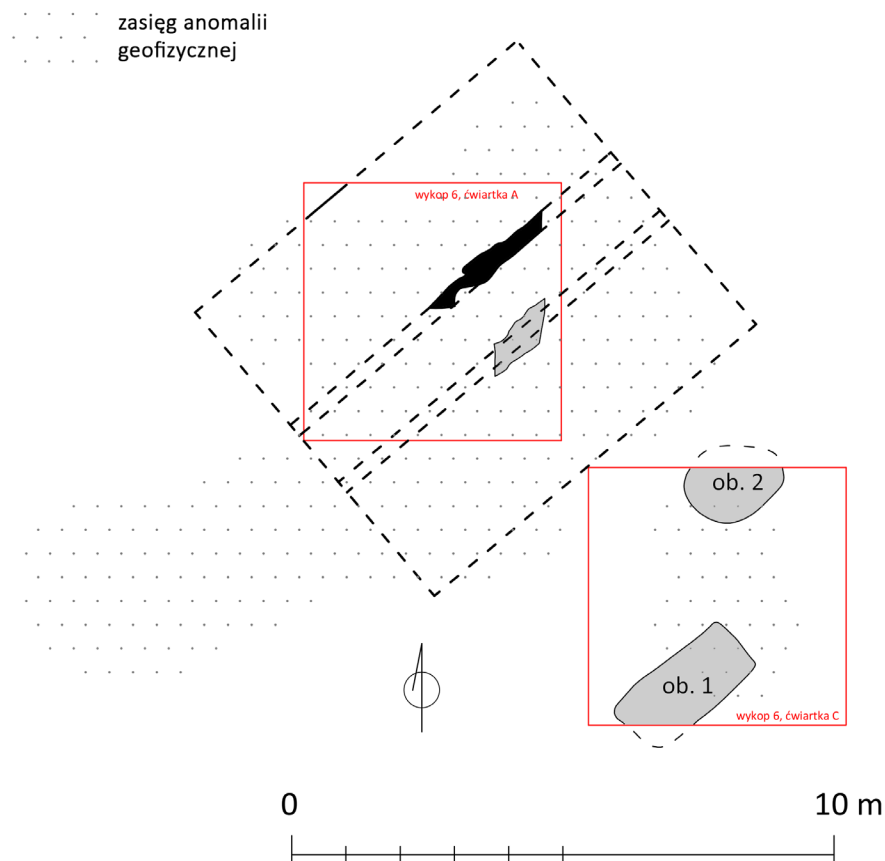
Obr. 13. Mapa hipsometryczna Starogrodu z naniesionymi wynikami badań geofizycznych: 1 – zachowany odcinek fosy południowej miasta lokacyjnego (tzw. przedzamcza III), 2 – ślad odcinka południowo-wschodniego, 3 – północno-wschodni kraniec fosy, 4 – fosa dzieląca obszar lokacji miasta od zamku (numeryczny model terenu wg danych programu ISOK, wyniki badań geofizycznych Bogacki, Małkowski, Misiewicz 2016). – **Abb. 13.** Die hypsometrische Karte von Starogrod mit der Ergebnisse der geophysikalischen Untersuchungen: 1 – erhaltener Teil des südlichen Graben der ersten Stadt (sog. Vorschloss III), 2 – Überbleibsel des südöstlichen Grabens, 3 – nordöstliche Endung des Grabens, 4 – Graben zwischen der ersten Stadt und Schloss (numerisches Geländemodell nach ISOK-Programmdaten, geophysikalische Messungsergebnisse Bogacki, Małkowski, Misiewicz 2016).

w rzeczywistości obszaru miasta, okazały się jednak badania geofizyczne i archeologiczne na polach w północnej części wsi (na północny wschód od kościoła, między gospodarstwami, a skarpą wiślaną). Stwierdzono tam przede wszystkim obecność rozmieszczonych po linii i w regularnych odstępach wyraźnych anomalii. Na jednej z nich wytyczony został wykop nr 6, składający się z dwóch części (6A i 6C – dwóch ćwiartek ara). W ćwiartce 6A stwierdzono, że owa anomalia to pozostałość drewnianego i podpiwniczego domu mieszkalnego, zbudowanego na rzucie krótkiego prostokąta (obr 15). W wykopie nie udało się, poza jedną, uchwycić linii jego ścian, ale

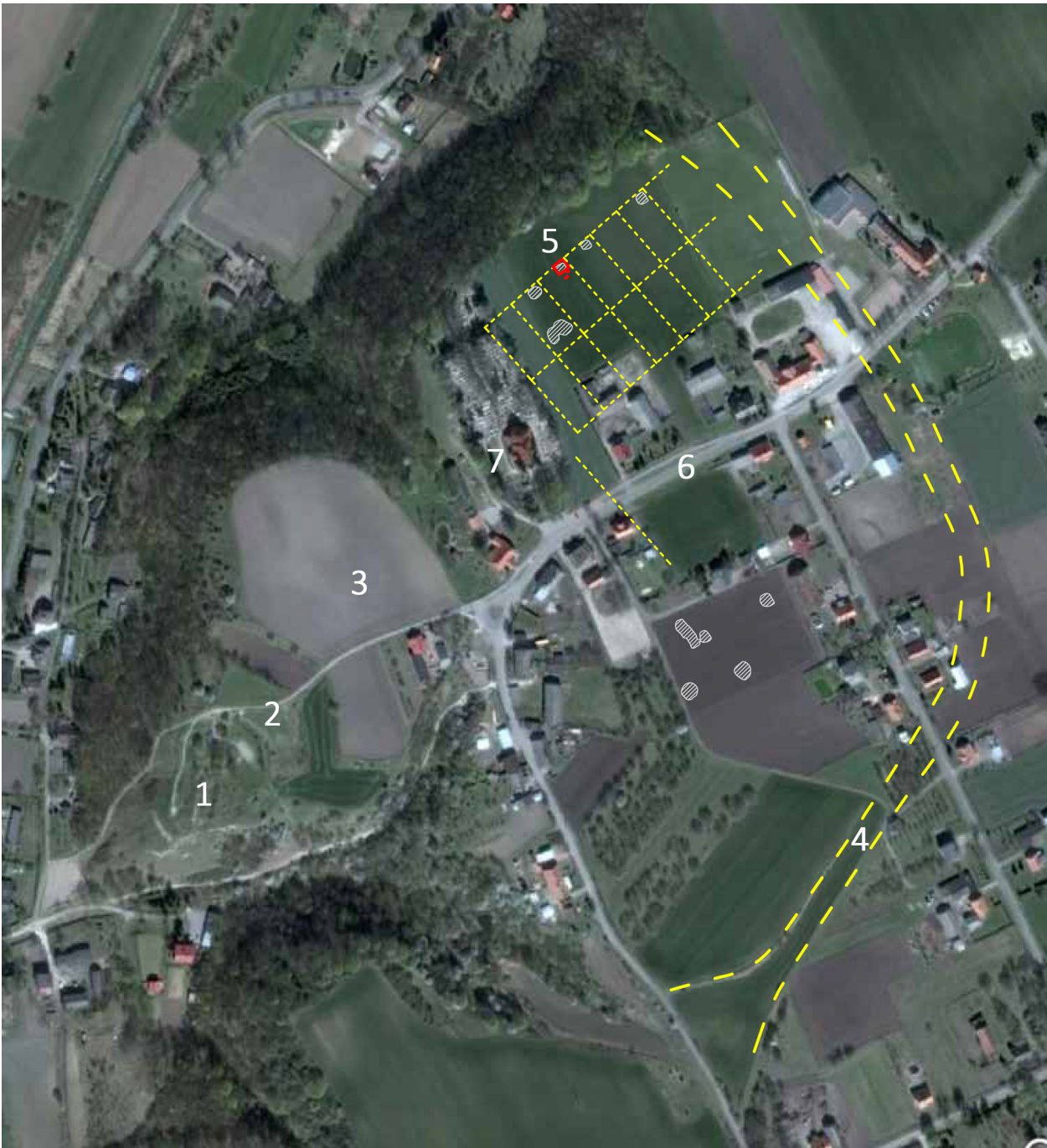
Obr. 14. Układ przestrzenny zamku i miasta Chełmna w Starogrodzie z zaznaczeniem wykopów badawczych z lat 2017–2018: 1 – zamek wysoki, 2 – przedzamcze I, 3 – przedzamcze II, 4 – teren miasta lokacyjnego. Rys. B. Wasik.
 – **Abb. 14.** Die räumliche Anordnung der Burg und der Stadt Chełmno in Starogrod mit Angaben von Forschungsgrabungen in den Jahren 2017–2018: 1 – Hochschloss, 2 – Vorschloss I, 3 – Vorschloss II, 4 – Terrain der ersten Stadt. Zeichnung B. Wasik.

na podstawie zasięgu anomalii i faktu, że w sąsiedniej ćwiartce 6C znajdował się już teren poza owym budynkiem, szacować można jego wymiar na około 6,3–6,8×7,7–8,2 m. Po zewnętrznej stronie domu (ćwiartka 6C), znajdowały się natomiast dwa obiekty gospodarcze. W domu, jak i w obiektach zalegały fragmenty ceramiki naczyniowej o cechach tradycyjnych, potwierdzającej ich chronologię na czas istnienia pierwszego miasta Chełmna. Próbkę węgla datowaną metodą radiowęglową były zgodne z połączeniem relikwów z obiektem znanym ze źródeł pisanych, wzniesionym w latach 30-tych XIII wieku (1148AD (78.4%) 1255AD).

Obr. 15. Rzut pozostałości domu i sąsiednich obiektów gospodarczych odkrytych w wykopie nr 6 w Starogrodzie. Oprac. B. Wasik. – **Abb. 15.** Projektion der Überreste eines Hauses und benachbartes Wirtschaftsgebäude, die im Verlauf der Ausgrabung in der Sonde 6 gefunden wurden. Zeichnung B. Wasik.

Na miejski charakter zabudowy wskazuje ponadto jej forma oraz regularność. W domu i jednym z przyległych obiektów znajdowały się nadto, potwierdzające to, bogate znaleziska, jak fragmenty szklawionej ceramiki, świadczące o wysokim statusie mieszkańców, liczne przedmioty metalowe, jak noże, sprzączki, odważnik, ostroga itd. (Wasik 2018d, 23–25; 2018e, 7–14). Tym samym, także inne analogiczne, regularnie rozmieszczone w sąsiedztwie anomalie interpretować można jako podobne domy. Odkrycie obiektów gospodarczych po południowej stronie domu (obr. 15) pozwala stwierdzić ponadto, iż, ponieważ z tej strony znajduje się jego zaplecze, to domy owe stanowią północną (zewnętrzną) pierzeję bloku zabudowy przyrynkowej. Analiza metryczna wykazała, że budynki te rozmieszczone są co 0,5 sznura starej miary chełmińskiej, w której 1 stopa mierzy 31,3 cm⁹. Tyle też wynosi więc szerokość parceli (obr. 16). Jest to szczególnie istotne, ponieważ w świetle prawa chełmińskiego obowiązywać miała miara wrocławska, w której stopa wynosiła tyleż właśnie (Jasiński 1993, 99; 1999, 99; Zobolewicz 1966, 8). Tymczasem translokowane Chełmno wytyczono w połowie XIII wieku już nową miarą chełmińską (Zobolewicz 1966, 4, 7). Co do głębokości parceli, to standardowo była ona wielokrotnością jej szerokości lub połowy jej szerokości (Pudelko 1964b, 25). Analiza metryczna północnego obszaru lokalacyjnego Starego Chełmna wykazuje, że za modułowe uznać tu należy miary 0,5 i 1 sznura (obr. 16). Na tej podstawie głębokość północnego bloku przyrynkowego, w obrębie którego mieszczą się rozpatrywane działki, określić można na 2 sznury, a wymiar jednej działki na 0,5×1 sznur. Potwierdza to lokalizacja placu kościelnego. Jak się przyjmuje, obecna, osiemnastowieczna budowla, jest

Obr. 16. Mapa Starogrodu z zaznaczeniem ważniejszych anomalii oraz parceli wielkości 0,5×1 sznur w północnym bloku zabudowy: 1 – zamek wysoki, 2 – przedzamcze I, 3 – przedzamcze II, 4 – zaznaczony przebieg fosy osłaniającej miasto lokacyjne od wschodu i południa, 5 – dom odkryty w wykopie nr 6, 6 – rejon rynku, 7 – kościół. Oprac. B. Wasik (podkład wg googlemaps.com). – **Abb. 16.** Karte von Starogród mit großen Anomalien und einem Grundstück von 0,5×1 Schnur im nördlichen Gebäudeblock: 1 – Hochburg, 2 – äußere Vorburg I, 3 – äußere Vorburg II, 4 – markierter Wassergraben, der die Stadt von Osten und Süden bedeckt, 5 – bei der Ausgrabung entdecktes Haus (Sonde 6), 6 – Marktgebiet, 7 – Kirche. Zeichnung B. Wasik (nach Unterlagen von googlemaps.com).

kontynuacją starej, średniowiecznej świątyni (KZS 1975, 122). Jego lokalizacja w obrębie obszaru lokacyjnego wpasowuje się ponadto dobrze w rejon, jaki powinien zajmować kościół parafialny, wzniesiony zgodnie ze standardami w narożnym bloku przyrynkowym (obr. 16). Tym samym

oszacować i wskazać można przebieg północnej krawędzi rynku oraz przybliżony jego zasięg od zachodu. Z pozostałych dwóch stron jego rozpiętości jednoznacznie wskazać na obecnym stanie badań nie można. Wracając do kwestii wielkości działki zwrócić należy uwagę, że rozpoznanie jej rozmiaru jest szczególnie istotne, gdyż stanowiła ona podstawowy moduł przy wytyczeniu rozplanowania miasta. Rozmiary bloków zabudowy i rynku były bowiem jej wielokrotnościami. Ważną zasadą było też, że miała równy wymiar, jeżeli nie w obrębie całego miasta to w określonych zespołach, np. blokach przyrynkowych (Pudełko 1964a, 25; 1964b, 8; Zobolewicz 1975, 244). Co jednak szczególnie ciekawe, w świetle analiz metrologicznych Chełmna i najstarszej części Starego Miasta Torunia, w tych translokowanych ośrodkach pierwotne parcele mierzyły, tak samo jak w Starym Chełmnie, 5×10 prętów. Z pewnością umyślnie powtórzono wymiar zastosowany w ośrodku pierwszej lokacji, mimo, że translokowane Chełmno wytyczono już nową miarą chełmińską (Zobolewicz 1966, 7; 1975, 247, 249).

Komentarz

- ¹⁾ Projekt kierowany przez Marcina Wiewiórę z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu (projekt badawczy 2bH 15 0078 83); finansowany w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – moduł Rozwój 2b.
- ²⁾ W zamkach krzyżackich murem parchamu nazywa się zewnętrzny, stanowiący jednocześnie, mur oporowy tarasu (por. Torbus 2014, 351).
- ³⁾ LiDAR z państwowej bazy programu ISOK, skaning z drona wykonany przez Mirona Bogackiego, Wiesława Małkowskiego i Krzysztofa Misiewicza oraz sporządzony przez Sebastiana Tyszkowskiego precyzyjny skaning naziemny przy wykorzystaniu impulsowego skanera naziemnego Riegl VZ-4000 oraz odbiornika GPS RTK Trimble R4.
- ⁴⁾ Dotąd przyjmowano, że przywilej chełmiński wystawiono 28. 12. 1233 roku. Badania Marca Löwner, który dowodzi, że wystawcą dokumentu był osobiście Herman von Salza, wskazują jednak, że nastąpiło to prawdopodobnie już 28.12.1232 roku. Wynika to z itinerariów wielkiego mistrza, jak i świadków dokumentu. Tym samym skorygować prawdopodobnie należy datę lokacji miast Chełmna i Torunia (Löwner 1998, 47–70).
- ⁵⁾ Wyróżnił się tu Bohdan Guerquin, pisząc o dwóch przedzamczach (Guerquin 1984, 292).
- ⁶⁾ Tak uczynił Jan Grześkowiak na karcie ewidencji stanowiska archeologicznego (AZP) jego autorstwa (w archiwum WUOZ w Toruniu), a także autor rzutu w publikacji Andrzeja Pabiana i Waldemara Rozyńkowskiego (Pabian – Rozyńkowski 1997, 104).
- ⁷⁾ Dostępne na geoportal.gov.pl.
- ⁸⁾ m. in. na mapie satelitarnej dostępnej na portalu google.com
- ⁹⁾ 1 pręt = 15 stóp; 1 sznur = 10 prętów; nieco młodsza nowa stopa chełmińska wynosi natomiast 28,8 cm (Herrmann 2007, 113).

Bibliografia

Wydanie źródeł historycznych

- Annales 1866: Franciscani Thorunensis Annales Prussici, 941–1410 (hrsg. V. E. Strehlke). In: *Scriptores rerum Prussicarum III* (hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke). Leipzig.
- Lustracja, 1961: Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565 (S. Hoszowski ed.). Gdańsk.
- Piotr z Dusburga 2004: Piotr z Dusburga. Kronika ziem Pruskich (S. Wyszomirski translation, J. Wenta comments). Toruń.

Rękopisy i dokumentacja

- Bogacki, M. – Małkowski, W. – Misiewicz K. 20016: Sprawozdanie z I etapu badań nieinwazyjnych wykonanych w maju 2016 roku w ramach projektu NPRH „Castra Terrae Culmensis”. Maszynopis w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.
- Bogusz, A. 2018a: Wykop 2. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 15–16.
- Bogusz, A. 2018b: Wykop 6. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 20–21.
- Bogusz, A. – Roman, A. – Wasik, B. 2018: Wykop 1. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 8–15.
- Cackowski, K. 2018: Wykop 7. In: Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie pierwszego miasta lokacyjnego Chełmna w Starogrodzie w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 15–19.
- Dołęgowska, M. 2018a: Wykop 3. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 16–17.
- Dołęgowska, M. 2018b: Wykop 5. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 19–20.
- Przymorska-Sztuczka, M. 2018: Wykop 8. In: Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie pierwszego miasta lokacyjnego Chełmna w Starogrodzie w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 19.
- Wasik, B. 2018a: Odwierty. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 37–43.
- Wasik, B. 2018b: Technika budowy zamku. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 43–48.
- Wasik, B. 2018c: Układ przestrzenny i fazy funkcjonowania zamku. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 43–48.
- Wasik, B. 2018d: Układ przestrzenny i zabudowa Starego Chełmna. In: Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie pierwszego miasta lokacyjnego Chełmna w Starogrodzie w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 23–25
- Wasik, B. 2018e: Wykop 6. In: Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie pierwszego miasta lokacyjnego Chełmna w Starogrodzie w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 7–14.
- Wasik, B. 2018c: Wykop 4. In: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2018 roku (Wasik, B. ed.). Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Toruń, 17–18.

Literatura

- Bojarski, J. 1994: Lipienek, gm. Lisewo. In: *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł* (J. Chudziakowa ed.). Toruń, 99–102.
- Chudziak, W. – Bojarski, J. 1994: Chełmno i Toruń. Początki miast na ziemi chełmińskiej. In: *Archaeologia Historica Polona* (J. Chudziakowa ed.) 23, 83–105.
- Czaja, R. 2000: Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach. In: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku* (Z. H. Nowak ed.). Toruń, 45–65.
- Domańska, H. 1971: Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV–XVIII wieku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17/2, 3–35.
- Guerquin, B. 1984: *Zamki w Polsce*. Warszawa.
- Heise, J. 1887: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. H. V: Der Kreis Kulm*. Danzig.
- Herrmann, Ch. 2007: *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*. Petersberg-Olsztyn.
- Jasiński, T. 1982: *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*. Poznań.
- Jasiński, T. 1993: Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründung in Preußen im 13. Jahrhundert. In: *Stadt Und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens* 44 (V. U. Arnold hrsg.). Marburg, 94–111.
- Józwiak, S. 1997: Powstanie i rozwój struktury administracyjno terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343. Toruń.
- Jasiński, T. 1999: Toruń XIII–XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początki ich rozwoju (1231–około 1350). In: *Historia Torunia 1: W czasach średniowiecza (do roku 1454)* (J. Chudziakowa, T. Jasiński, J. Tandecki, A. Tomczak ed.). Toruń, 100–166.
- KZS 1975: *Katalog zabytków sztuki w Polsce XI: Województwo bydgoskie 4* (T. Chrzanowski i M. Kornecki ed.): Dawny powiat chełmiński. Warszawa.
- Kola, A. 1994: Kałdus, gm. Chełmno. In: *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł* (J. Chudziakowa ed.). Toruń, 85–93.
- Kola, A. 1972: Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych w Chełmnie i Starogrodzie, powiat Chełmno, w latach 1968–1969. In: *Komunikaty Archeologiczne. Badania archeologiczne na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968–1969*. Bydgoszcz, 104–109.
- Kola, A. 1974: Wyniki badań archeologiczno-sondażowych i ratowniczych przeprowadzonych na terenie Chełmna i Starogrodu, pow. Chełmno w latach 1969–1970. *Acta Universitatis Nicolai Copernici: Archeologia* 4, 167–201.
- Kozaczewski, T. 1995: *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości A–G)*, Wrocław.
- Löwner, M. 1998: *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden.
- Mroczo, T. 1974: Ruch budowlany na ziemi chełmińskiej w XIII i XIV wieku. In: *Sztuka i ideologia XIII wieku. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk Sztuce Polskiej Akademii Nauk*. Warszawa 5 i 6 IV 1971 (P. Skubiszewski ed.). Warszawa – Wrocław, 281–332.
- Nowak, Z. 1968: *Dzieje Chełmna do końca XVIII wieku*. In: *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny* (M. Biskup ed.). Toruń, 109–181.
- Nowak, Z. H. 1987: *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.* In: *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny* (M. Biskup ed.). Warszawa – Poznań – Toruń, 63–128.

- Pabian, A. – Rozyrkowski W. 1997: Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej. Toruń.
- Pudełko, J. 1964a: Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* IX/2, 115–137.
- Pudełko, J. 1964b: Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* IX/1, 3–27.
- Steinbrecht, C. 1888: *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen II. Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin.
- Torbus, T. 1998: *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*. München – Oldenbourg 1998.
- Torbus, T. 2014: *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*. Gdańsk.
- Wasik, B. 2013: Zamek w Lipienku na ziemi chełmińskiej. *Rocznik Grudziądzki* 21, 51–74.
- Wasik, B. 2015: Zamki pokrzyżackie w województwie chełmińskim w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Wiadomości Konserwatorskie* 41, 20–35.
- Wasik, B. 2016: Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku). Toruń.
- Wasik, B. 2018: The beginnings of castles in the Teutonic Knights' state in Prussia. *Castellologica bohemica* 18, 167–190.
- Wasik, B. – Wiewióra, M. 2015: Castle building techniques in the Teutonic Order's State in Prussia based on examples of selected convent houses in the Chełmno Land, in the light of recent studies. *Castellologica bohemica* 15, 74–93.
- Wiewióra, M. – Wasik, B. 2018: *Castra terrae culmensis – wyniki nowych badań zamków ziemi chełmińskiej (Starogród i Unisław)*. *Castellologica bohemica* 18, 191–201.
- Zobolewicz, J. 1966: Rozplanowanie i zabudowa średniowiecznego Chełmna. In: *Komunikaty na sesje naukową poświęconą dziejom sztuki Pomorza, zorganizowaną w pięćsetlecie pokoju toruńskiego*. Toruń, 3–9.
- Zobolewicz, J. 1975: Rozplanowanie Starego Miasta w Toruniu w świetle analizy metrologicznej. *Rocznik Toruński* 10, 239–257.

Bogusz Wasik – Marcin Wiewióra: Lipienek i Starogród – die Ergebnisse der archäologisch-architektonischen Erforschungen aus dem Jahre 2018

Der Beitrag präsentiert die Ergebnisse der Erforschung der Burg in Lipienek und der sog. dritten Vorburg in Starogród, die im Rahmen des Forschungsprojektes *Castra terrae culmensis* – na rubieży chrześcijańskiego świata durchgeführt wurden. Die Beiden Orte liegen in Terra Culmiensis, auf dem Gebiet des ehemaligen Deutschordensstaates. Der Burg in Lipienek wurde vom Anfang an als eine Burg mit der regelmäßigen Form gebaut (Kastell). Die Forschungen bestätigen, dass die erste Bauphase dem allgemein benutzten Praktik entspricht – die ursprüngliche Bau war nur aus Holz und Erde. Im Rahmen der Forschungsarbeiten wurde auch eine neue Vermessung der Burg gemacht.

Die Forschungen in Starogród bestätigen, dass die dritte Vorburg, bzw. Teil, der bisher als die dritte Vorburg bezeichnet wurde, gehört zu dem ersten Gründung der Stadt Chelmno. Es war um eine aus den zwei sicher lokalisierten Städten, die kurz nach dem Einzug der Kreuzritter im 13. Jahrhundert gegründet wurde.